

HÍREK

„...éber, mindenre kiterjedő figyelmét az sem kerülte el, hogy ez a fajta értelmiségi hangulat könnyen oda vezet, hogy egyfelől romantikus-patetikus módon túlbecsülik a tudomány lehetőségeit, másfelől pedig nem tartják elég felemelőnek a benne rejlő, nem korlátlan, de nagyon is fontos lehetőségeket.”

(Bertalan 1991: 94)

Cserne Péter

BESZÁMOLÓ A BERTALAN LÁSZLÓ EMLÉKKONFERENCIÁRÓL (Budapest, 2002. március 25–26.)

A Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszékének munkatársai idén tavasszal emlékkonferenciát szerveztek kollégájuk, a tavaly elhunyt kiváló szociológus, Bertalan László emlékére. A *Szociológiai Szemle* egy korábbi számában már megemlékezett egykori munkatársáról és szerkesztőjéről (ld. Bertalan 2001: 113, Szántó 2001).

Az emlékkonferencián Bertalan László kollégái, barátai, tanítványai vettek részt több tudományterület és intézmény képviselőiben, s megjelentek családjának tagjai is. Bence György és Helmich Dezső személyes hangú emlékezései nyomán azok is megismerhették Bertalan alakjának néhány vonását, akik zárkózott egyéniségéhez életében nem kerülhettek túlságosan közel.

I.

Bertalan László nevével először egy kollégiumi évkönyvben találkoztam. Két diákja néhány, tanárukhoz illő idézettel tisztelgett előtte, majd egy – mint később tapasztalhattam, tőle sem idegen – szellemes fordulattal egy további módot választottak a

tiszteletadásra: „egy ideáltipikus Bertalan-mondatot konstruál[tak]” (Láthatatlan, 1995: 21).¹ Ezután olvastam a Bibó-émlékkönyvben írását – innen a mottó –, azonban a könyvtárban más munkáit keresve csak keveset találtam, ezek pedig többnyire szöveggyűjtemények, válogatások voltak.² Mint később, többek közt az utolsó tizenöt évben volt diákjaként számomra kiderült, mindez Bertalan kutatói munkamódszerével függött össze.

Száma a társadalomtudományok művelése elsősorban klasszikus szerzők munkáinak szoros olvasatát, szigorú következetességű analizisét és logikai rekonstrukcióját jelentette. Pontosabban, elsősorban Max Weber szövegeinek, de emellett a hatvanas évek szociológusok körében kevesek számára ismerős szerzők, tudományfilozófusok, logikusok tanulmányainak, a magyar szociológia már-már elfeledett úttörői írásainak, vagy akár a legfrissebben megjelent szakirodalomnak feldolgozását. Ez szemben „nem vonzotta a társadalomértelmezés, amelynek, mint mondotta, tárgyánál több köze van önmaguktól eltelt értelmiségi művelőihez. Nem vonzotta a társadalom összetettségének megragadásától visszariadó ténykutatás sem.” (Magyar Nemzet, 2001. június 21.)

Sokszorosan végiggondolt fogalmi értelmezései, gondolatmenetei csiszoltak, logikailag kikezdehetetlenek voltak. Talán ez az igényesség is tette, hogy keveset olvastam. Amikor pedig előadásai során időnként anekdotikus kitérőket tett, még azokból is sokat lehetett tanulni. Emlékezőtehetsége ugyancsak rendkívüli volt, a legbonyolultabb Weber-tipológiák is nyomdakészen a fejében voltak. Mint Bence György emlékezésében felidézte, a hatvanas évek elején, filozófushallgatóként a kirendelt előadás szerény teljesítményét látva maga fogott hozzá egy bizonyos Hegel-szöveg értelmezéséhez, s a következő órától fogva a szeminárium tényleges vezetőjévé vált. Mint négy évtizeddel később, egyik utolsó óráján egy mellékes megjegyzésben szigorú pontossággal idézte fel, mely négyféle értelemben használja Hegel a „magáértvalóság” fogalmát.

Bertalan tudományos érdeklődésében – mint ugyancsak Bence György összefoglalta – Hegel (és Lukács) mellett már a hatvanas években olyan szerzők munkásságát jelent meg, mint a tudományfilozófus Hempel, s ez akkoriban, szinte egyedülálló módon egyfajta analitikus marxizmus úttörőjévé tette őt. Később a tudományfilozófián szertan kérdései mellett a szociológia cselekvéseméleti irányzatai kerültek érdeklődésének fókuszába, s hasonlóképp úttörő módon törekedett (tanítványával, Csontos Lászlóval együtt) a racionális döntések elméletének hazai megismertetésére. Mindezt egyébként politikai állásfoglalásának, világnézetének változása, s a kilencvenes években konzervatív irányba fordulása is kísérte.

¹ Trencsényi Balázs és Füzér Katalin ezt írták: „Végül azonban a legbölcsebbnek mutatkozott az a egy ideáltipikus Bertalan-mondatot konstruálunk: *Nem azért rekonstruálom most ezt a Weber tipológiát, mert a) nekem Weber a mánia, b) még csak nem is azért, mert alfa) most éppen ez áll a toplista élén, vagy mert béta) most szokásomhoz híven egy kicsit szarkasztikusan fogok fogalmazni) s tulajdonképpen a budapesti tudományos társaságban most ez a divat; hanem azért, mert a szóban forgó szempontok szerinti felosztás logikailag a legteljesebb.*”

² Lásd a Szociológia Szemle Tájékoztatót (1977–1987), továbbá Bertalan 1977a, 1997b.

A magyar társadalomtudomány történetében, mint Helmich Dezső hangsúlyozta, Bertalan az igen kevés iskolateremtő tudós egyike volt. A tanítást feladatai közt az elsők közé helyezte. Nem az értelmiség világmegváltó ideológiáinak, hanem a racionalis érvelés logikájának erejében bízott. Úgy vélte, egy jól megkonstruált (rekonstruált) tipológia s egy empirikusan igazolódóan termékeny fogalmi háló fontos szubsztantív ellentétek tisztázásához járul hozzá.

II.

Mint az ilyen jellegű rendezvényeken általában, az előadók a jelen emlékkonferencián is olyan eredményeket igyekeztek bemutatni, melyek saját kutatásaikhoz kapcsolódnak, ám melyeket feltehetően maga Bertalan László is fontos, releváns kérdéseknek tekintene. E két szempont együttesen tág tematikus horizontot eredményezett, az elmélettörténet, az elméleti, módszertani és empirikus szociológiai kutatás területét egyaránt érintve. A konferencia két napja során hét szekcióban mintegy három tucat előadás hangzott el.

Lengyel György megnyitó beszéde után az *elmélettörténeti* szekcióban elsőként *Erdélyi Ágnes* tartott előadást. Többek közt néhány frissen kiadott Weber-kézirat alapján meggyőzően érvelt amellett, hogy Rickert hatása Weber metodológiai nézeteire sokkal kisebb és közvetettebb volt, mint azt, részben magának Rickertnek utólagos igyekezete nyomán, a tudománytörténet bevett tételként máig számon tartja. *Bence György* előadása a magyar társadalmi és politikai gondolkodás történetének egy feledésbe merült összefüggését vállalkozott megvilágítani: azt, hogyan jelent meg Concha Győző közigazgatás-tudományi, politika- és társadalomelméleti gondolkodásában Hegel jog- és államfilozófiájának hatása Lorenz von Stein közvetítésével, többszörös hangsúlyváltás után. *Wessely Anna* újabb fél évszázaddal korábbi kiindulópontot választott. A jogász, politikus, közíró, königsbergi polgármester és Kant-tanítvány Theodor Gottlieb von Hippel alakját idézte fel, aki az 1780–90-es években három munkájában is foglalkozott a házasság, illetve a „nőkérdés” problémáival. *Benda Gyula*, részben nemrég napvilágot látott források alapján, Mályusz Elemér tudománymódszertani elképzeléseit mutatta be, a történész egyik Weber-értelmezésével illusztrálva, miként képzelte Mályusz a szociológia és más társadalomtudományok szerepét a népiség történetének feltárásában. *Szántó Zoltán* előadásában, hasonlóan egy korábbi kötetének szerkezetéhez, kifejezetten Bertalan elmélettörténeti megközelítésének alapelveit és módszereit alkalmazva³ mutatta be a munkamegosztásról szóló elméleteket. Áttekintette, hogyan értelmezi Smith, Marx, Weber, Bücher és Durkheim a munkamegosztás fogalmát és típusait (defíció, explikáció, osztályozás), okait (hogyan lehetséges, miért szükségszerű?), kedvező és kedvezőtlen következményeit (funkcionális magyarázat) és indokait (intencionális vagy teleologikus magyarázat).

³ Szántó 1989, az inspirációra hivatkozás: az 5. oldal jegyzetében. E kötet tudomásom szerint az egyetlen nyomtatott forrás, ahonnan meglehetősen pontossággal rekonstruálhatók Bertalan ez irányú eredményei.

A *szociológiai elméleti* szekcióban ugyancsak öt előadás hangzott el: *Angela Róberté* és *Tardos Róberté* a konszolidáció és interszekció Peter Blau-féle kategóriáinak makroszociológiai alkalmazási perspektívájáról, *Varga Károlyé* (Értékek félkörében), *Helmich Dezsőé* (Az értékmentesség nehézségei) és *Zsolnai Lászlóé* (Plurális racionalitás) az értékek és a racionalitás összefüggéseinek különböző aspektusairól. *Antal Z. László* a szakralitás kategóriájának szociológiai elméleti értelmezési lehetőségét járta körül.

Egy másik szekcióban *metodológiai* tárgyú előadások hangzottak el. *Orthmayer Imre* a társadalmi normák evolúciós (Hayek), illetve racionális döntéshozatali (Lewis, Ullman-Margalit) magyarázatainak eredményeit és problémáit mutatta ki, majd áttekintette azokat az újabb törekvéseket (Bicchieri, Skyrms), melyek e leírás megközelítés eredményeit igyekeznek ötvözni magyarázó elméletekben. *Huoranszky Ferenc* az oksági magyarázat társadalomtudományokban játszott szerepét vizsgálta, amellett érvelt, hogy magának az okság (hétköznapi nyelvhasználatunkban kiküszöbölhetetlennek tűnő) fogalmának nincs elméletileg problémátlan explicációja. Szövegintézte az okságra vonatkozó általa rekonstruált négy versengő koncepció (regularitási, redukzív, feltételekre épülő, illetve valószínűségi elméletek) egyaránt beleütközhetetlen esetekbe, ám együttesen egyfajta plurális oksági elméletet eredményeznek. *Szakadát István* előadása – Bertalan relációs logikával foglalkozó előadásai kiindulva – bizonyos gráfelméleti fogalmaknak a hierarchikus szervezetek elméletében és az információelmélet területén adódó alkalmazási lehetőségeit mutatja be. *Szakadát László* a közgazdaságtan olyan módszertani megközelítése mellett érvelt, melyben a célracionális egyén a szükség körülményei és bizonyos társadalmi korlátok között dönt arról, mit (költség-haszon) és meddig (határelemzés) tegyen preferenciáinak kielégítésére törekedve. Ezek az egyéni magatartások pedig különböző allokációs mechanizmusok (döntéshozatali szituációk) környezetében zajlanak, s ezek közt kiemelkedő szerepe van a verseny mechanizmusának. *Bartus Tamás* nem tematikai-statisztikai témájú előadása, mely ugyancsak kapcsolódott Bertalan sokszínű érdeklődési köréhez, meggyőzően mutatott rá azokra a módszertani problémákra, melyeket az úgynevezett esélyhányados értelmezése vet fel a kategorikus függő változójú regressziós modellekben.

A konferencia második napján négy szekcióban kerültek sorra azok az előadások, melyek elméleti és módszertani megalapozottsággal néztek szembe igen sokféle empirikus szociológiai problémával. *A jóléti rendszerek szociológiájának egyes problémáival* foglalkozott *Tóth István György* (Jövedelemeloszlás a kilencvenes évek Magyarországon), *Gál Róbert Iván* és *Tarcali Géza* (Nemzedékek közötti újraelosztás), *Jankó Béla* (Morális megfontolások a jóléti intézményekre vonatkozó állampolgári preferenciákban) és *Medgyesi Márton* (Nemzedékek közötti magántranszferenciák) előadása.

A társadalomszerkezet változásainak különféle aspektusait mutatta be *Hrubeczkó Ildikó* (Régi-új paradigmák a felsőoktatás-kutatásban), *Ladányi János* (A budapesti zsidó népesség városszerkezeti elhelyezkedésének változásai 1870 és 2000 között), *Gereben Ferenc* (A művészeti ízlés és társadalmi meghatározói), *Balázs János* (Individualizmus és norma az egyéni és a társadalmi értékterben) valamint *Duray Judit* (Szegénység és termékenység – A gyermekvállalási szokások változása a kisalföldi cigány közösségben 1986 és 2000 között).

A *Gazdaság és társadalom* szekcióban elsőként *Lengyel György* és *Hegedűs Rita* előadása hangzott el, mely a társadalmi jólét szubjektív és makroszociológiai jelzőszámokkal mért objektív megközelítéseinek összefüggését vizsgálta. *Kertesi Gábor* és *Köllő János* az elmúlt évek hazai minimálbér-emelésének a foglalkoztatásra gyakorolt hatását mutatta be ökonometriai modellek segítségével. *Nagy Beáta* előadásában azt vizsgálta, miként változott a nők gazdasági felső vezetésben betöltött szerepe, az ezzel kapcsolatos hétköznapi sztereotípiák s a női vezetési stílusra vonatkozó elméleti reflexió jellegzetességei a hetvenes évektől napjainkig. *Bódis Lajos* egyes korszerű vállalatvezetési eljárások elemzésének lehetséges keretét vázolta fel a tranzakciós költségek elmélete alapján. Azt vizsgálta, hogyan képes a vállalatvezetés felmérni a dolgozók alkuerejét, s ezáltal megakadályozni az opportunistá bérnöveledést. *Tóth István János* előadásának aktualitást adott az áprilisi országgyűlési választások közelsége. Az előadás arról a kutatásról számolt be, mely négy hazai közvélemény-kutató intézet 1994 és 2002 közötti választási előrejelzéseit elemezte.

A *szakszociológiai előadásoknak* szentelt szekcióban *Fertő Imre* azt mutatta be, hogy az agrár-közgazdaságtan jelenleg csupán részleges válaszokat tud adni arra a kérdésre, hogy miért meghatározó a családi gazdaság mint üzemszervezeti forma a fejlett országok mezőgazdaságában. *Letenyei László* előadása a kulturális antropológia érvényességi határaitra hívta fel a figyelmet. Amellett érvelt, hogy az antropológia mint az emberi kultúrák által előállított jelentéstartalmakkal foglalkozó tudomány nem képes megismerni az olyan (ezoterikus) jelentésstruktúrákat, melyek az általa vizsgált kultúrákban is feltáratlanok. *Formádi Katalin* előadásában azt vizsgálta, miként jelentkezik, és hogyan változik a munkamegosztás a turizmus ágazatában. *Balogh Gábor* a Hempel és Oppenheim munkásságával kezdődő típusalkotás (tipológia) logikai előfeltevéseit, elméleti megközelítéseinek problémáit mutatta be, két alkalmazási lehetőséggel illusztrálva az eljárás nehézségeit. *Ásványi László* előadásában egy olyan összefüggés mellett érvelt, amely szerint a magyar társadalomfejlődésben a művelődési intézmények értékracionális preferálása a piaci típusú intézmények célracionális preferálásával kapcsolódik össze, az Egyesült Államok piaci sikeressége pedig az éppen fordított kapcsolódással függ össze.

* * *

Az emlékkonferenciák hangulata, légköre szokásosan komoly és emelkedett: akinek tiszteletére résztvevői összegyűlnek, nem lehet már jelen. Ez az emlékkonferencia mindazonáltal bátorító tanulságokkal is szolgálhat. Bizhatunk benne, hogy Bertalan László iskolateremtő munkássága – mely bár nem monográfiák és tankönyvek sorában öltött testet, mégis kiemelkedő helyet biztosít számára a hazai társadalomtudomány nagyjai közt – nem csupán feledésbe nem merül, de méltó folytatókra is talál tanítványai műveiben. Kéziratai s lejegyzett előadásai remélhetőleg a közeljövőben közkinccsé válhatnak. A konferencia anyaga ugyancsak hamarosan megjelenik kötetben is.

Irodalom

- Bertalan László (szerk.) (1987): *Magyarázat, megértés, előrejelzés*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- Bertalan László (1991): „Több bölcsesség – kevesebb düh”. In Réz Pál (szerk.) *Bibó-émlékkönyv, II.* Budapest: Századvég Kiadó – Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 93–106.
- Bertalan László (szerk.) (1997a): *Általános módszertani szöveggyűjtemény*. Budapest: Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszék
- Bertalan László (szerk.) (1997b): *Szociológiatörténeti szöveggyűjtemény, I-II.* Budapest: Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszék
- Bertalan László (2001): Előadások Max Weberről: Max Weber cselekvésemlélete cselekvéstipológiája. *Szociológiai Szemle* (3): 113–136.
- A Láthatatlan Kollégium Évkönyve 1994–95. (1995): Harmadik tanév. Budapest: Láthatatlan Kollégium
- Szántó Zoltán (szerk.) (1989): *A munkamegosztás gazdaságszociológiai elmélete*. Szociológiatörténeti szöveggyűjtemény. Budapest: Aula – MKKE
- Szántó Zoltán (2001): Búcsú Bertalan Lászlótól. *Szociológiai Szemle* (3): 110–112.

ABSTRACTS

Zsuzsa Blaskó

Cultural Reproduction or Cultural Mobility?

This paper investigates how the families' cultural milieu (the inherited cultural capital) has influenced the status attainment process in the Hungarian society in the past decades. Two alternative hypotheses are tested. On the one hand *cultural reproduction theory* (based on P. Bourdieu's hypotheses) suggests that cultural factors play a significant role in the reproduction of the social inequalities. On the other hand, however, Paul DiMaggio and others assume that cultural capital is more a means of *social mobility* and can play a compensatory role, helping lower status children achieve above their parents.

So far in Hungary the former function of cultural capital has been believed to be dominant. Our analyses show however that cultural reproduction and cultural mobility have both been present in this society. In fact we find that until the 1960s children with the least educated parents could benefit the most from the family's cultural investments. Since then, the two processes have been of similar importance. Cultural assets have both helped the upper classes to maintain their existing positions but they have also provided a possible source for those occupying lower positions in the social hierarchy to support their children getting forward.

Bukodi Erzsébet

Who Would (not) Marry Whom? Changes of the Patterns of Partner Selection in Individual Life and in Historical Times

In this analysis we assess the effects of different social characteristics of individuals on the propensity to marriage taking into account the joint educational distribution of spouses. In line with the theoretical hypotheses and the findings of previous research, we have found a tendency for individuals with similar amount of education to marry one another. Persons with compulsory schooling and with university degree are the most likely to marry homogamously. The odds of marrying persons with equal or higher education is greater as individuals are getting older. However, the magnitude of the variable on time out of school becomes smaller on the higher levels of educational hierarchy, especially on university level. This finding refers to the low-cost marriage market function of universities, the fact that these institutions collect students whose future socio-economic outlooks are very homogeneous. Parental education has a consistent effect on marital behaviour. Well-educated individuals who possess more amount of inherited educational capital appear to gain more advantage in marriage market compared to their counterparts with less advantageous background. While for poor-educated persons the lack of parental resources further decreases the likelihood of a "good match". As for the historical trends are concerned, the likelihood of marriage with poor-educated candidates has